

Н. М. Карікова

**«ОСТАННІЙ МОГІКАН З ПЕРІОДУ
РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»¹: Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ
ЯК БОРЕЦЬ ЗА КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Оглядова стаття, присвячена дослідженню творчого шляху українського письменника і перекладача Бориса Антоненка-Давидовича. Особливу увагу приділено його мовознавчим працям, в яких ідеться про культуру української мови в друг. пол. ХХ ст.

Ключові слова: Борис Антоненко-Давидович, культура мови, українська літературна мова, класична традиція, жива народна мова.

Обзорная статья, посвященная исследованию творческого пути украинского писателя и переводчика Бориса Антоненко-Давидовича. Особое внимание уделено его языковедческим работам о культуре украинского языка во второй половине ХХ в.

Ключевые слова: Борис Антоненко-Давидович, культура речи, украинский литературный язык, классическая традиция, живая народная речь.

A survey article dealing with the life work of the Ukrainian writer and translator Borys Antonenko-Davydovych. Special attention is paid to his linguistic publications on matters relating to proper Ukrainian usage from the second half of the 20th century.

Key Words: Borys Antonenko-Davydovych, proper usage, Standard Ukrainian, classical tradition, living language of the people.

Дослідники життя та діяльності українського письменника і перекладача Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича (1899–1984 рр.) зазвичай розділяють його творчий шлях на два періоди: перший окреслено 1923–1935 рр. (від появи на сторінках київського журналу «Нова громада» його дебютного оповідання «Останні два» і до публікації останньої перед засланням збірки «Паротяг ч. 273»); другий – 1957–1984 рр. (від повернення реабілітованого в 1956 р. письменника до літературного процесу і до останніх днів його життя) [24, с. 33]. Між цими двома періодами – двадцять два «мертві», або втрачені, для творчості митця роки, два десятки з яких він відбув на східносибірській каторзі в тюрмі й концтаборі.

Життєвому та творчому шляхові Б. Антоненка-Давидовича присвячено чимало наукових розвідок (І. Дзюба, Д. Чуб, Л. Бойко, Б. Тимошенко та ін.), газетних публікацій (В. Іванисенко, В. Гриневич), спеціальних літературознавчих досліджень (нещодавно О. Хамедова оборонила дисертацію «Б. Антоненко-Давидович: доля, творчість, критична рецепція» [43]) і т. ін. Головну увагу дослідників привертає насамперед літературна спадщина майстра слова, де центральне місце посідають такі відомі оповідання, повісті й романи письменника, як: «Тук-тук ...» (1926 р.), «Синя Волошка» (1927 р.),

«Смерть» (1928 р.), «Печатка» (1930 р.), «За ширмою» (1957 р.), «Слово матері» (1960 р.), «Семен Іванович Пальоха» (1965 р.) та ін. Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. починається період активного вивчення Б. Антоненка-Давидовича як мовної особистості. Так, у 1993 р. Г. Вишнеvsька опублікувала статтю «Питання української мови у творчій спадщині Б. Антоненка-Давидовича» [12]. Упродовж 2007–2009 рр. з-під пера Л. Касян вийшло щонайменше чотири розвідки на зазначену тему [19; 20; 21; 22]. Окрім того, мова письменника стала предметом наукових досліджень О. Божко [7], О. Божук [8], О. Карчевської [18] та ін. І все ж таки мовознавчий аспект творчості письменника залишається на сьогодні маловивченим.

У нашій розвідці ми спробуємо проаналізувати студії Б. Антоненка-Давидовича, присвячені проблемам культури української мови, закцентувавши свою увагу на впливові нормалізаторів 20-х рр. ХХ ст. на мовознавчі погляди письменника.

Б. Антоненко-Давидович народився в місті Ромни, а точніше – в його передмісті Засуллі (тепер Сумської обл.) в родині машиніста залізничних потягів. Після закінчення Охтирської гімназії (1917 р.), він вступив до Харківського університету на природничий відділ, але, провчившись там лише рік, переїхав до Києва, де спробував поновити своє навчання в Київському університеті, але тепер уже на історико-філологічному факультеті [10, с. 6–7]. Різні життєві обставини завадили майбутньому письменникові отримати вищу освіту, але «цю прогалину», як зазначає М. Глобенко-Оглоблин, він «виповнив самоосвітою: маючи прекрасну пам'ять і діяльну жадобу культурного росту, він самотужки здобув більший фонд знань, ніж інші в університеті»² [16, с. 490].

Якийсь час Б. Антоненко-Давидович був членом УКП (Українська Комуністична Партія, 1920–1925 рр.), але на момент, коли йому виповнилося 25 років, «став беспартійним радянським журналістом і письменником» [16, с. 491]. Від 1923 року – дати першої публікації його оповідання, – і до арешту 1935 р. Б. Антоненко-Давидович плідно працює, обравши темою своїх творів важливі проблеми людини революційного десятиріччя. Якийсь час він працював на посаді секретаря редакції найпопулярнішого під ту пору журналу «Глобус», де друкувалися як більш-менш знані українські письменники, так і письменники-початківці (приміром, О. Влизько, Ю. Яновський, М. Вороний та ін.) [16, с. 491]. У 1924 р. письменник разом із В. Підмогильним утворює і очолює літгрупу «Ланка» (1924–1925 рр.), а згодом – «МАРС» (1926–1928 рр.).

Із початком репресійної доби (1929 р.) Б. Антоненко-Давидович втрачає спочатку роботу в Києві (через що переїздить до Харкова – тодішню українську столицю, де живе з 1930 по 1931 рр.), а згодом і свободу (у січні 1935 р. його було заарештовано й відправлено на десятирічне заслання, яке затягнулося майже на два десятки років) [16, с. 492].

У 1956 р. письменника було реабілітовано. Повернувшись до Києва, Б. Антоненко-Давидович знову береться за перо, причому пише він із таким натхненням, якого, за його словами, «не знавався, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях» [24, с. 39–40]. У цей період виходять друком його нові збірки оповідань («Збруч», «Слово матері», «Золотий кораблик»

та ін.), повісті («Образа», «Справжній чоловік») та романи (найвизначнішим з яких є твір «За ширмою», 1957 р.). На особливу увагу заслуговують праці Б. Антоненка-Давидовича, присвячені питанням української мови та її культурі. Перші його статті про мову побачили світ на початку 1960-х років у тогочасній періодичній пресі (журнали «Жовтень», «Дніпро», газета «Літературна Україна»). Згодом ті статті склали «чудовий» мовний посібник під назвою «Як ми говоримо» [9, с. 39].

Що ж змусило Б. Антоненка-Давидовича почати писати про культуру української мови? Відповідь на це питання знаходимо в його листі до Н. Суровцевої: «Я ... взявся за мовознавчі справи лиш тому, що, "из дальних странствий возвратясь" 1957 року до Києва, я побачив у періодиці та книжках, не кажучи про живе мовлення, такий хаос, що мене аж смуток охопив», – і далі: «Чудова мова на очах перетворювалася на таку макароністичну суміш, що ніби досі нічого не робилося, щоб якось упорядкувати її, ніби не було вельми корисних праць Олени Курило, Синявського, Гладкого, Сулими та багатьох інших, що їх поглинула невблаганна Лета часів лихоліття» [42, с. 5]. Щоб якось протидіяти «нашим мовознавцям» [повоєнної доби], які, за словами письменника, «не робили того, що належало», проте «часом виробляли таке, що тільки дискредитувало нашу літературну мову, відривало її від народного кореня, зате наближало до братньої російської мови», Б. Антоненко-Давидович, як він пише, «взявся чистити ті авгієві стайні, нічого, власне, не вигадуючи нового, а лиш нагадуючи призабуте й додаючи до нього дещо з того, до чого сам дійшов своїми роздумами над нашою мовою та гарячим бажанням зберегти її красу та оригінальність» [42, с. 5].

60-ті рр. ХХ ст. називають добою «культурного ренесансу» в Україні, характерною рисою якої стало «звернення до спадщини 20-х рр., намагання повернути викреслені імена, опублікувати твори письменників Розстріляного Відродження» [31, с. 18]. Саме в цей період Б. Антоненко-Давидович виступає з різкою критикою мовної політики 30–40-х рр., що викликає «великий суспільний резонанс» [31, с. 18]. На III Пленумі правління СПУ (1960 р.) він висловив цілковиту незгоду щодо пункту Закону про освіту, де йшлося про добровільність у виборі російської чи української мови навчання, адже це, на думку митця, загрожувало розвиткові української культури в цілому [20, с. 198]. Для талановитої патріотично налаштованої молоді шістдесятих років постать письменника стає «знаковою» [31, с. 18].

У листопадовому номері газети «Літературна Україна» за 1969 рік письменник оприлюднив статтю «Літера, за якою тужать», де висловив думку про нагальну потребу «відновити в нашому алфавіті» вилучену ще в тридцятих роках двадцятого століття літеру *ɾ* (*g*) [2, с. 3]. На підкріплення своєї позиції автор навів такі аргументи: «Зручність легко передавати думки, щоденна практична потреба, об'єктивна логіка й, нарешті, культура мови й мовлення – наполегливо вимагають відновити помилково скасовану літеру» [2, с. 3]. Такі знавці нашої мови, «як поети-академіки М. Рильський і П. Тичина», за словами автора розвідки, також «пропонували знов запровадити» літеру *ɾ* в український правопис [2, с. 3].

Така діяльність засвідчила: Б. Антоненко-Давидович має тверду громадянську позицію, що виявляється в наполегливому намаганні зберегти правдиву історію культурного розвитку українського народу, відстояти право на існування «свого, одмітного, українського». Це не могло не викликати хвилю невдоволення тодішніх владних структур. На поч. 70-х років письменник зазнав нових переслідувань. Це виявилось в тому, що книжки Б. Антоненка-Давидовича почали вилучати з бібліотек, а подані до друку рукописи викреслили з видавничих планів. Від початку 1970-х років і до 1989 року «не пробився на радянський світ жоден його твір, не кажучи про книжку» [42, с. 12]. Довгі роки він був вимушений усе написане відкладати в течку «Як умру, то ... почитайте», сподіваючись на кращі часи. Його надії стати свідком доби відродження української культури, що має починатися з найголовнішого – рідної мови, на жаль, не справдилися. 8 травня 1984 р. талановитий письменник і справжній патріот своєї Батьківщини помер.

Аналіз мовознавчих праць Б. Антоненка-Давидовича варто розпочати з розвідки «На сторожі слова», що її було вміщено в збірнику його статей «Про що і як» (1962 р.). У зазначеній праці автор проаналізував мову чотирьох «молодих у нашій літературі» українських письменників: Володимира Бабляка (взявши для аналізу його книжку «З пісень життя»), Петра Гуріненка («Червона скеля»), Миколи Стояна («Земля і люди») та Сергія Плачинди («Кам'яна веселка»). На початку розвідки Б. Антоненко-Давидович зазначив, що «мова цих книжок, незважаючи на окремі хиби й огріхи, загалом справляє приємне враження своєю барвистістю, образністю та лексичною різноманітністю, недарма ж бо мову названих авторів вважають за кращу серед багатьох інших молодих» [3, с. 101]. Далі ж автор розвідки запропонував «більш-менш докладно» розглянути ті випадки, коли молоді письменники відходять «від мовних традицій класики й живої народної мови», коли вони спускають з ока «потребу пильнувати за працею свого «знаряддя виробництва» [3, с. 104]. Найбільше занепокоєння автор статті висловив із приводу того, що молоді письменники зловживають деякими словами, тоді як про слова-синоніми вони забувають або ж навіть «скасовують» їхнє використання [3, с. 104]. Наприклад, мова названих письменників рясніє словами «казати», «тільки», «попасти(сь)», «трапитись», «зараз», «обов'язково», «всякий» та ін., а от лексеми, що їх можна використати в тих самих синтаксичних конструкціях і в тому самому лексичному значенні, як-от: «говорити», «лише», «потрапити», «статись», «тепер», «неодмінно» (або «конче», «доконче», «доконечне»), «різний» та ін., трапляються в їхній мові лише спорадично, через що ці «нещасливі» мовні одиниці з часом потрапляють до групи, за словами Б. Антоненка-Давидовича, «занедбаних чи майже невживаних» слів [3, с. 104–108]. Іще автор статті наводить приклади використання слів у невластивому їм значенні, як-от: *зажити* («Рани мої *зажили*») зам. «відомого всім слова "загоїтися"» [3, с. 111–112]; *рішати, рішення* («Раптом приймає *рішення* і гукає ...») зам. *ухвалювати, ухвала, постанова* [3, с. 114]; *знаходиться* («Не знала, де *знаходиться* Волгоград») зам. поправного «Не знала, де Волгоград» [3, с. 116]; *вірний, вірно* («Дрімлюга *знайшов вірний* шлях») зам. *правдивий* [3,

с. 118]; *лоб* («*Чистий дівочий лоб*») зам. *чоло* [3, с. 121–122]; *зараз* («*У нас зараз весна*») зам. *тепер* [3, с. 116] і т. ін. Б. Антоненко-Давидович наголошує, що така поширена практика «загрожує певним розривом» між живою українською мовою і мовою художньої літератури [3, с. 104]. Головну причину хибного вживання слів він убачає в зміні «ставлення письменника до мови, якою він пише ...» [3, с. 108–109]. І «якщо наші попередники, – зауважує автор розвідки, – вдавалися ... до народних джерел і ними живилися, то ми воліємо нашвидку перехоплювати потрібні нам слова й вислови з сучасних літературних і газетних джерел, мова яких далеко не завжди насичена живою образністю й барвистістю» [3, с. 108–109]. Привернули увагу автора й непоодинокі випадки використання молодими письменниками активних форм дієприкметника, що суперечить «класичній традиції» [3, с. 112]. І хоча Б. Антоненко-Давидович не закликає письменників «відмовлятися» від таких дієприкметникових форм, як, наприклад, «нержавіюча сталь» або «хвилююча розповідь», бо, на його думку, описові конструкції на кшталт «сталь, що не ржавіє», «розповідь, що хвилює» є «незграбні», проте він зауважує, що «перенасичення активними дієприкметниковими фразами ... робить фразу важкою, шиплячою, що тяжко дається до української вимови» [3, с. 112].

Показово, що при визначенні нормативності тих чи тих форм Б. Антоненко-Давидович, окрім естетичного критерію, послуговувався іще критерієм поширеності мовного явища в творах письменників-класиків, а також критерієм народної мови, або етнографічним критерієм³. За ілюстрацію цього можуть правити такі цитати: «Спробуймо пошукати відповіді в нашій класиці та мовній народній практиці» [3, с. 121] або: «Наведемо приклади з класики й народної мови ...» [3, с. 107], або ще: «В живій народній мові й класичних зразках ...» [3, с. 114] та ін. Уживаючи слово «класика», Б. Антоненко-Давидович мав на увазі мову таких відомих письменників, як І. Котляревський, Т. Шевченко, Леся Українка, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Г. Барвінок, Ю. Федькович та ін.

У розвідці «Тонни і грам» (уміщена вона в уже названому збірнику статей за 1962 р.) Б. Антоненко-Давидович, якого під ту пору тогочасні критики і рецензенти почали називати «тонким знавцем» української мови, а мову його творів відзначати як «багату», «образну» та «барвисту», згадує свої перші непевні кроки в літературі [5, с. 128]. Що привертає особливу увагу в названій статті, то це самокритичний погляд письменника на мову власних творів раннього періоду. Перші його оповідання, написані, за словами Б. Антоненка-Давидовича, «кучерявою мовою», «серйозна критика» забракувала, закинувши їх авторові «бідність» мови [5, с. 138]. Він згадує: «Мені бракувало сталого мовного підґрунтя, і я не раз пік рака перед редакторами, бачачи, якого строкатого вигляду набирають сторінки мого рукопису після їхнього правлення ...» [5, с. 143]. Щоб виправити таке непевне становище, він «заходився вивчати мову класиків, виписуючи кожне характерне слово, кожний цікавий вислів» [5, с. 144]. «Моїми настільними книжками, – згадує автор статті, – стали словник Грінченка й збірка приказок та прислів'їв Номиса» [5, с. 144]. Не забував він і про «живу» українську мову, що засвідчує така його

цитата: «Я ... ніколи не розлучався з олівцем і записником, куди записував усе, що тільки траплялося почути нового з живих уст народу» [5, с. 144]. Підсумовуючи сказане, Б. Антоненко-Давидович побажав молодим письменникам якнайшвидше дійти до «незаперечної аксіоми: мову, якою ти пишеш, треба знати досконало» [5, с. 155].

У 1964 році письменник оприлюднив другий збірник критичних статей «В літературі й коло літератури», в якому знайшлося місце для двох нових розвідок на тему мовної культури. Одна з них, під назвою «Про те ж саме», присвячена мові «книжок для молодшого та середнього шкільного віку, що їх видало останнім часом Державне видавництво дитячої літератури УРСР» [4, с. 194]. Нагадавши всім добре відому істину про те, що «людина засвоює мову ще з коліски», Б. Антоненко-Давидович наголошує: «... але удосконалює її в дитячому садку, в середній та вищій школі» [4, с. 194]. Поставивши на меті «лише звернути загальну увагу на те, що суперечить традиціям нашої класики та живої мови народу, а разом змусити читача замислитись над словом, над слухністю вживання його в тому чи іншому контексті», автор статті обрав для аналізу мови творчість восьми українських письменників (розглянувши лише по одному їхньому твору): Луки Ляшенка, Юрія Збанацького, Олеся Бердника, Володимира Владка, Бориса Харчука, Петра Ребра, Віктора Кочевського та Івана Сенченка [4, 198]. Б. Антоненко-Давидович виокремив «спільні огріхи», найтиповішими серед них є такі:

1) невідповідне контекстові вживання деяких слів, наприклад: «*Радісно бачити щастя тих, хто не знав раніше навіть простої **посмішки***» (Владко) замість *усмішки*, бо, як зазначає автор статті, «усміхається людина, коли їй радісно, приємно, добре на душі ...; посміхаються ж люди – з жалю, з іронії чи коли хочуть покепкувати з когось» [4, с. 202]. Інший приклад: «*одяг [дід] окуляри*» зам. «*надів [дід] окуляри*», бо, як пояснює Б. Антоненко-Давидович, «одягати можна одяг, або одягу, – сорочку, спідницю, пальто ..., такі ж речі, як шапку, хустку, а тим більше окуляри – в нас надівають, а не одягають ...» [4, с. 203] та ін.

2) ненормативне використання активних дієприкметників на *-чий, -ший, -щий*, як-от: «*знаюча людина*», «*згасаючий погляд*», «*активізуючий препарат*», «*палаюче ... жаром обличчя*» та ін. За словами Б. Антоненка-Давидовича, «не злидні чи недорозвиненість української мови спричиняють ці хибні речення з активними дієприкметниками, яких не подибуємо в живій мові народу, а мала обізнаність деяких наших письменників з тим добром, що лежить у них під боком» [4, с. 195, 212].

Наведене твердження автора статті цілком віддзеркалює позицію більшості українських мовознавців 20-х років ХХ ст. щодо неприпустимості вживання в літературній мові активних дієприкметників на *-чий, -ший*, а також пасивних на *-мий*. Наприклад, О. Курило в 1925 р. писала: «Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий, -(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: – *Тварини, жиючі й живші на землі. Факт, спостерігаємий ... Незадовольняючі наслідки. Чоловік, намагаючийся стати... Вражаючий*

випадок. *Далекосягаюча спеціалізація та ін.*» [29, с. 9]. М. Сулима називав активні дієприкметники на *-чий* (на кшталт *«всеохоплююче узагальнення»*) «антинародними», пояснюючи їх широке вживання в українській мові впливом російської мови [39, с. 74–75]. В. Сімович також категорично заперечував їх функціонування: «... в українській мові загинули форми дієприкметників діяльного стану [-чий, -ча, -че – -ший, -ша, -ше]», і пропонував натомість використовувати прикметники «із наростками *-альний, -лий*», наприклад: *порівняльний, вирослий, запустілий* і т. ін. [36, с. 15–16]. Аналогічні думки висловлювали й О. Синявський [34, с. 95], і М. Перегінець [32, с. 129] та ін.

3) незразкове вживання орудного дійової особи. Автор статті наголошує, що «ні в класичній нашій літературі, ні в живій мові дійова особа не стоїть в орудному відмінку, а звичайно – в називному» [4, с. 195, 214]. Письменник вважає це за «особливість українського синтаксису, яку навряд чи є потреба ламати» [4, с. 195, 214].

Цілком очевидно, що подібні твердження Б. Антоненка-Давидовича ґрунтуються на працях мовознавців 20-х років (Є. Тимченко, О. Курило (раннього періоду), М. Сулима, В. Сімович, С. Смеречинський, М. Новицький та ін). Так, у 1920 р. О. Курило писала: «Такі особові пасивні звороти [на кшталт *Головну увагу було звернуто мною* або *Це вже подано ним до відома*] (тоб-то такі, що в них є дієва особа), що ними так рясніє російська літературна мова, неприродні для української мови», – і далі: «українська мова дуже любить пасивні звороти, але неособові, такі, що в них немає дієвої особи» [28, с. 17]. В. Сімович вислови на кшталт *Мною написано книжку* називав «барбаризмами» [35, с. 282–283], бо, за словами вченого, «ні народня складня, ні давніщі народні письменники [клясики] не знають» таких конструкцій [36, с. 18]. За М. Сулимою, «при дієслівних формах-присудках на *-но, -то* у народній українській фразі не буває (це – закон) орудника діяльника» [40, с. 79]. Аналогічну думку висловлювали і М. Гладкий («Орудний особи в цих безособових зворотах є просто щось неможливе» [13, с. 63]), і С. Смеречинський («Дієва особа в орудному відмінку при пасивному присудку ... взагалі, а при присудку в неособовій дієслівній формі минулого часу на *-но, -то* в безпідметових конструкціях і потім, українській народній мові не властива» [37, с. 16–17]).

4) використання орудного присудкового, як-от: *«Він був нечутним, невидимим»*. На думку Б. Антоненка-Давидовича, природніше вживати називний відмінок іменника, що є частиною складеного присудка, на зразок: *«Це була дуже гарна спеціальність»*. Письменник зауважує: «Кажуть, що ці обидві форми паралельні, але я не знаю, чи є доцільність у цьому паралелізмі»⁴, – і далі: «Мені здається, що треба усталювати мову, зводячи до мінімуму всякі паралелізми, за якими часто криється звичайнісінька мовна неохайність та недбалість» [4, с. 195, 216].

Підставою для такого твердження Б. Антоненка-Давидовича стали знову ж таки мовознавчі рекомендації нормалізаторів 20-х років ХХ ст. Наприклад, М. Сулима вважав використання називного присудкового «найкардинальнішою

рисую української народньо-масової мови» [41, с. 267]. Беручи за підставу українську народну мову («в українській народньо-масовій мові присудковий називний ... взагалі трапляється далеко частіше, ніж орудний ... присудковий, а при формах теперішнього часу помічного дієслова «бути» він просто обов'язковий»), М. Сулима намагався пристосувати «цей закон» і для літературної мови: «Це доводиться вважати за правило й української зразково-літературної мови» [41, с. 266]. Схожу думку висловлював і М. Гладкий, який в оперті на позицію Є. Тимченка писав: «Вельми поширений у нас і орудний відмінок в іменних реченнях с [sic!] дієсловом «бути», навіть коли віддаємо стан або прикмету, що справедливо вважається за полонізм» [13, с. 62]. Приставав на думку колег і С. Смеречинський, який зазначав: «... при всіх формах дієслова *бути*, в усіх позиціях і без жодних відтінків значення, українська народня мова знає, як норму, лише присудкового називного, а поруч із ним у певних випадках прийменникові та ін. конструкції. Орудний тут не властивий; буває здебільшого через чужі впливи (хоч і в архаїзмах своїх)» [37, с. 87].

5) неправильне вживання прийменникових конструкцій. «Людина, що знає українську мову, – пише Б. Антоненко-Давидович, – не скаже: "гличик *для* молока", "пляшка *для* олії", "мішок *для* пшениці". Так чому ж наші дитячі письменники пишуть: "шафа *для* одержі" (Збанацький), "це торбина *для* книг" (Харчук), а не – шафа *на* одержу, торбина *на* книжки?» [4, с. 195, 221].

б) надуживання деякими словами, на кшталт: «значно», «хвастатися», «малюк» та ін. [4, с. 222–223].

У висновку Б. Антоненко-Давидович наголошує, що «у літературі для дітей ми – не тільки письменники, а й учителі», тому «наша творчість усіма сторонами, в тому числі й щодо мови» повинна відповідати «своєму високому призначенню» [4, с. 226].

У статті «Краса рідної мови» (1964 р.) Б. Антоненко-Давидович зачіпає питання мовної культури українських учителів. Він пише: «Мене вражає лексична убогість, коли вчителів бракує слів на щонайпоширеніші в шкільній практиці поняття, і він навмання бере перше-ліпше російське слово або перекрутить українське слово так, що воно не лізе ні в український тин, ні в російські ворота» [1, с. 235]. «Створюється враження, – веде далі письменник, – що вчителів байдуже, як він говорить тією мовою, яку викладає, яка є рідною мовою і для нього, і для більшості учнів: аби якось сказати!..» [1, с. 235]. Завершується розвідка невтішними словами автора про те, що «при такому ставленні до рідної мови нема чого й згадувати про її красу: краса тут, як кажуть у народі, і близько не ночувала» [1, с. 236].

У 1970 році виходить друком його книжка «Як ми говоримо», що набула широкого розголосу не тільки на території України, а й за її межами (як відомо, схвальні рецензії на цю працю, крім української преси⁵, з'явилися ще в російському фаховому журналі «Вопросы литературы»⁶ (№ 5 за 1971 р.), а також у варшавському науковому часописі «Slavia Orientalis» (ч. 1 за 1972 р.). Перше ж видання книжки стало бестселером, а згодом вона «зажила доброї слави у читачів України та західної діаспори (двічі була перевидана – у

Балтиморі (1975) та Нью-Йорку (1980); у 1991 р. ще раз вийшла друком у видавництві «Либідь», 1994 р. – у Видавничому домі «КМ Academia», 1997 р. – у видавництві ім. Олени Теліги»⁷ [9, с. 39]. У книжці зібрано тільки ті помилки, що «трапляються більш-менш часто, притаманні багатьом, і тим самим знижують загальний рівень нашої мовної культури» [6, с. 240]. Порадник складається з дванадцяти розділів, кожний із яких присвячено розглядові окремої частини мови⁸ (на початку книжки автор розглядає самостійні частини мови, потім службові, а в кінці приділено увагу вигукові). Розділи, де розглядаються самостійні частини мови, побудовано за однією структурою: спочатку автор подає типові помилки, пов'язані з уживанням певної частини мови, далі пропонує правильний варіант із теоретичним обґрунтуванням своєї думки, або пропозиції (ілюструючи його численними прикладами з мови письменників-класиків та «живої» народної мови), а наприкінці висловлює свої зауваження щодо правильності вживання тих мовних одиниць, яким присвячено розділ. Наприклад, розділ «Іменник» починається з прикладів неправильного відмінювання іменників, а також порушення правил уживання іменників у роді й числі. Дослідник надає нормативні варіанти з докладним поясненням та відповідним ілюстративним матеріалом. Закінчується розділ «Зауваженнями до окремих іменників», де автор розглядає випадки вживання того чи того іменника в конкретній мовній ситуації. Наприклад: чи існує різниця між іменниками «книга» і «книжка», «площа» і «майдан»; чи можна вважати абсолютними синонімами іменники «вираз» і «вислів» і т. ін. Чотири окремі розділи, де розглядаються службові частини мови та вигук, не мають авторських «Зауважень ...» (у кожному з цих розділів Б. Антоненко-Давидович розглядає конкретні випадки вживання чи то прийменника, чи то частки, чи то сполучника, чи то вигука).

На особливу увагу заслуговує той факт, що авторські думки, висловлені в книжці «Як ми говоримо» щодо нормативності вживання тієї чи тієї мовної одиниці або синтаксичної конструкції, у значній мірі збігаються з рекомендаціями та порадами мовознавців 20-х років ХХ ст., що дозволяє говорити про очевидний вплив тогочасних нормалізаторів української літературної мови (О. Курило, О. Синявський, М. Сулима, М. Гладкий, В. Сімович, С. Смеречинський та ін.) на мовознавчі погляди Б. Антоненка-Давидовича.

Іще цей вплив виявився й у застосуванні автором наукових критеріїв нормативності при визначенні правильності, або зразковості, тієї чи тієї мовної форми. Як зазначив Б. Антоненко-Давидович, «усі позитивні прикладиллюстрації» на підтвердження своєї думки, або пропозиції, він свідомо добирав із таких джерел: 1) «твори класиків української літератури, починаючи від І. Котляревського»; 2) «живе народне мовлення, почуте з уст»; 3) «шість томів Українсько-російського словника АН УРСР, Словарь української мови Б. Грінченка, Російсько-український словник Української Академії наук за редакцією А. Кримського, Українські приказки, прислів'я і таке інше М. Номиса, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Ф. Головацького, Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана і М. Пилинської»;

4) «твори сучасних українських ... письменників М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха та інших»⁹ [6, с. 241].

Перше видання мовного poradника вийшло з переднім словом кандидата філологічних наук І. Варченка, який зазначив, що «здебільша вона [книжка «Як ми говоримо»] складається з незаперечних, слухних, значущих і повчальних спостережень ...» [11, с. 7–8]. За словами Д. Чуба, книжка Б. Антоненка-Давидовича, «це надзвичайно цінна праця про красу української мови, як оберігати її від засмічення непотрібними русизмами та невірними виразами, словами-покручами» [44, с. 30]. Б. Тимошенко також високо поцінував названу працю письменника, акцентувавши увагу читачів на тому, що сьогодні «дуже актуальними є лінгвістичні праці, які допомагають нашій мові набути первозданного, здорового вигляду», і саме до таких праць він зарахував poradник Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» [42, с. 5].

Отже, проаналізований матеріал дає підстави зробити такі висновки: 1) мовознавчі розвідки Б. Антоненка-Давидовича, особливо його праця «Як ми говоримо», виявилися під ту пору (60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.) вкрай актуальними й потрібними для тих культурних верств населення, яким була небайдужа доля української мови загалом і проблеми мовної культури зокрема (перевидання його мовного poradника через сорок років після першої публікації засвідчує актуальність книжки і для сучасного українського мовця); 2) на формування мовознавчих поглядів Б. Антоненка-Давидовича вплинули рекомендації та приписи нормалізаторів 20-х років ХХ ст., що засвідчують його праці з культури української мови (особливо його poradник «Як ми говоримо»); 3) письменник на особистому прикладі довів, що добре знати рідну мову може кожний свідомий громадянин своєї країни, незалежно від свого походження, рівня освіти, мовного оточення, професії і т. ін. Головне – це бажання все життя вчитися рідної мови з класичної літератури, авторитетних лексикографічних праць і народних джерел.

Примітки:

¹ У заголовок розвідки винесено слова Л. Бойка з його статті про Б. Антоненка-Давидовича «З когорти одержимих» [9, с. 42].

² Доречно, на нашу думку, згадати слова Б. Тимошенка про те, що Б. Антоненко-Давидович був «людиною глибоких енциклопедичних знань», який «усе життя займався самоосвітою, чудово володів російською, німецькою мовами, знався на французькій, латинській», окрім того, мав «широкі знання світової та рідної історії, знання світової та рідної літератури» тощо [42, с. 6].

³ Убачаємо в цьому вплив мовознавців 20-х років ХХ ст. (О. Курило, М. Сулима, О. Синявський, М. Гладкий та ін.), які при вноrmуванні того чи того мовного явища послуговувалися такими основними критеріями: 1) етнографічний; 2) поширеність мовного явища в мовній практиці письменників-класиків; 3) історичний або традиційний [див. 27, с. III; 38, с. 137; 14, с. 70–71; 15, с. 40].

⁴ Аналіз лінгвістичних праць 1950-х – поч. 1960-х рр. дозволяє говорити про те, що під ту пору бракувало чітко визначеної мовознавчої позиції щодо окресленого питання, а отже, й чітко сформульованого правила вживання називного чи орудного присудкового в синтаксичних конструкціях. Наприклад, у «Курсі сучасної української літературної мови»

(1951 р.) за ред. Л. Булаховського, зазначено: «Тут [у реченнях із **присудковим іменником** при дієслівній зв'язці *бути*] обидва предикативні відмінки виступають як живі і часто можуть заступати один одного без відчутної зміни значення», – і далі: «Коли дієслівну зв'язку *бути* вжито в минулому або в майбутньому часі, в умовному або в наказовому способі, то, при можливості і називного, і орудного предикативного, все ж кількісно в мові ХІХ століття і в сучасній мові, очевидно, переважає орудний відмінок: "Таки хто скільки не зазна, то *сотенною старшиною усе були* Забрьохи" (Кв.-Осн.); ... "Вона *шахтаркою була*" (Сосюра). Вживається, однак, і називний відмінок: "Отаман *був чоловік невисокий ...*"» [30, с. 44–45]. У тих випадках, коли дієслівна зв'язка *бути* стоїть в теперішньому часі, «постпозитивний присудковий іменник частіше вживається у називному відмінку, але останнім часом, особливо в мові преси, помітно частішають випадки вживання орудного відмінка: "*Крацями представниками ... нових людей в робітничому класі є* стахановці і стахановки" («Комуніст»)...)» [30, с. 45]. Подібна невизначеність спостерігалась і при вживанні **присудкового прикметника**, що засвідчує така цитата з «Курсу ...»: «При всіх інших дієслівних зв'язках [окрім *здаватися, вважатися, уявлятися*] ... присудковий прикметник легко вживається і в називному, і в орудному відмінку без відчутних нюансів значення: ... "Од воротка у неї руки *Були порепані й важкі*" (Сосюра); "Робота в фабзавучі *не була важкою ...*" (Ле)» [30, с. 46–47]. Аналогічні погляди висловив і Б. Кулик у підручникові «Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис» (1961 р.) [див. 26, с. 45–46]. В. Ільїн, автор розвідки «Оформлення присудка в українських поезіях Т. Г. Шевченка» (уміщена вона в збірнику праць «Дослідження з синтаксису української мови» (1958 р.), робить численні покликання на «Курс ...» за ред. Л. Булаховського, що засвідчує схожу позицію мовознавця на зазначене питання [17, с. 50–55].

⁵ Попри позитивні відгуки на книжку українських фахівців, що з'явилися відразу після її виходу друком, пізніше «за наказом "згори", Інститут мовознавства в Києві скритикував цю книжку, і вона зникла з продажу» [44, с. 30]. Як згадував Б. Антоненко-Давидович, виконавцем цього наказу був І. Білодід – тодішній директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, який дав завдання В. Русанівському та М. Жовтобрюху написати критичну статтю на порадинок «Як ми говоримо», а підписати цю статтю змусили працівника апарату Інституту мовознавства Г. Колесника [див. 42, с. 11]. Згадана стаття під назвою «Чи ж ми так говоримо?» з'явилася в січневому номері «Літературної України» за 1971 р. [див. 23, с. 3].

⁶ У рецензії «В арсеналах слова» російський фахівець А. Кузнецов назвав «бажання письменника дати публіці, що читає та любить літературу, приклади використання деяких цікавих слів ... що ними користувалися класики, бажання співвіднести ці приклади з лексикою сучасною, показати її коріння» не тільки правомірним, а й закономірним [25, с. 225]. На його переконливу думку, «будь-яка просвітницька діяльність у цьому напрямі не може викликати нічого іншого, крім вдячності» [25, с. 225].

⁷ Додаймо, що в 2010 році в київському видавництві «Книга» вийшло п'яте, перероблене й доповнене, видання порадинок «Як ми говоримо» зі вступним словом Б. Тимошенка [42].

⁸ Таким формам дієслова, як дієприкметник і дієприслівник, автор порадинок присвятив два окремі розділи [див. 6, с. 184–197, с. 198–200].

⁹ Порівняймо з «трьома китами» О. Синявського, що на них повинно спиратися не тільки теоретичне, а й практичне мовознавство: «... ми повинні звернутися до «трьох китів» – до давньої мови (історія), до нової літературної мови та до народної мови» [33, с. 86].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Антоненко-Давидович Б. Краса рідної мови / Б. Антоненко-Давидович // В літературі й коло літератури. – К.: Молодь, 1964. – С. 227–238.
2. Антоненко-Давидович Б. Літера, за якою тужать // Літературна Україна. – 1969. – 4 листопада. – С. 3.

3. **Антоненко-Давидович Б.** На сторожі слова. Замітки про мову творів молодих прозаїків / Про що і як. В літературі й коло літератури. – К.: Радянський письменник, 1962. – С. 98–127.
4. **Антоненко-Давидович Б.** Про те ж саме. Мова літератури для дітей / Б. Антоненко-Давидович // В літературі і коло літератури. – К.: Молодь, 1964. – С. 193–226.
5. **Антоненко-Давидович Б.** Тонни і грам / Б. Антоненко-Давидович // В літературі й коло літератури. – К.: Молодь, 1964. – С. 164–192.
6. **Антоненко-Давидович Б.** Як ми говоримо. – К.: Радянський письменник, 1970. – 253 с.
7. **Божко О.** Лексико-семантичне поле «людина» в мові прозових творів Б. Антоненка-Давидовича // Лінгвістика: [зб. наук. праць]. – Луганськ, 2006. – № 4 (10). – С. 243–250.
8. **Божук О.** Епітет український у прозі Б. Антоненка-Давидовича 20 – 30-х років ХХ століття // Культура слова. – 2002. – Вип. 61. – С. 24–27.
9. **Бойко Л.** З когорти одержимих / Л. Бойко // Б. Д. Антоненко-Давидович. Твори в 2 т. / [вступ. ст., упорядкув. та прим. Л.С. Бойка]. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1: Повісті та романи. – С. 5–46.
10. **Бойко Л.** Лицар правди і добра / Л. Бойко // Б. Антоненко-Давидович. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. – К.: Вид-во гуманітарної літератури, 2005. – С. 5–38.
11. **Варченко І.** Книжка захоплива, збудлива, заклична / І. Варченко // Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. – К.: Радянський письменник, 1970. – С. 3–10.
12. **Вишневська Г.** Питання української мови у творчій спадщині Б. Антоненка-Давидовича // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України: [зб. наук. праць]. – Київ, 1993. – С. 28–30.
13. **Гладкий М.** Синтакса нашої газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 59–63.
14. **Гладкий М.** Стабілізація української мови / М. Гладкий // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 70–78.
15. **Гладкий М.** Фразеологія газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 1. – С. 39–43.
16. **Глобенко-Оглоблин М.** Борис Антоненко-Давидович / М. Глобенко-Оглоблин // Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / [упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка]. – К.: Смолоскип, 2004. – С. 490–492.
17. **Ільїн В.** Оформлення присудка в українських поезіях Т. Г. Шевченка / В. Ільїн // Дослідження з синтаксису української мови: [зб. наук. праць]. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958 р. – С. 29–76.
18. **Карчевська О.** Розмовні та книжні фразеологічні одиниці у прозових текстах Б. Антоненка-Давидовича // Культура слова. – 2006. – Вип. 66–67. – С. 36–42.
19. **Касян Л.** «Дати поштовх до роздуму, до дбайливого поведження зі своєю мовою, а значить – і до самовдосконалення в ній ...» (Праця Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» в процесі унормування української літературної мови) // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 212–216.
20. **Касян Л.** Мовна особистість Бориса Антоненка-Давидовича в українознавчому вимірі // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 196–200.
21. **Касян Л.** Мовознавчі праці Бориса Антоненка-Давидовича у контексті культурно-громадського життя 50-80 років ХХ ст. // Наука і сучасність: [зб. наук. праць]. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Т. 59. – С. 196–203.
22. **Касян Л.** «Чому ж, друзі, вас так мало?»: Екстра- та інтралінгвальні фактори формування Б. Антоненка-Давидовича як мовної особистості // Урок української. – 2008. – № 3/4. – С. 19–23.
23. **Колесник Г.** Чи ж ми так говоримо? // Літературна Україна. – 1971. – 29 січня. – С. 3.
24. **Костюк Г.** ... Що вгору йде ... / Г. Костюк // Сучасність: Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен: Вид. Українське товариство закордонних студій «Сучасність», 1980. – Ч. 10 (238). – С. 32–46.

-
25. **Кузнецов А.** В арсеналах слова // Вопросы литературы. – 1971. – № 5. – С. 224–225.
26. **Кулик Б.** Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б. Кулик. – К.: Радянська школа, 1961. – Ч. II. – 286 с.
27. **Курило О.** Від редакції / О. Курило // Збірник секції граматики української мови / [ред. : О. Курило]. – К., 1930. – Кн. перша. – С. III–V.
28. **Курило О.** Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К., 1920. – 47 с.
29. **Курило О.** Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [3-тє вид.]. – К. : Книгоспілка, 1925. – 248 с.
30. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / [за ред. Л. Булаховського]. – К.: Радянська школа, 1951. – Т. II. – 408 с.
31. **Масенко Л.** Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду / Л. Масенко // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду [док. і матеріали] / [упоряд.: Л. Масенко та ін.]. – К.: ВД «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 5–36.
32. **Перегінець М.** Словотвір. Лекція VII / М. Перегінець // Загальний курс української мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – [2-ге вид.]. – Х., 1931. – С. 121–141.
33. **Синявський О.** На синтаксичні теми / О. Синявський // Культура українського слова / [за ред. О. Синявського]. – Х.; К. : Література і мистецтво, 1931. – 36. I. – С. 85–91.
34. **Синявський О.** Норми української літературної мови / О. Синявський. – Х.; К. : Література й мистецтво, 1931. – 368 с.
35. **Сімович В.** Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці / В. Сімович. – [2-е вид.]. – К. ; Ляйпціг, 1919. – 584 с.
36. **Сімович В.** На теми мови / В. Сімович. – Прага; Берлін : Нова Україна, 1924. – 45 с.
37. **Смеречинський С.** Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смеречинський. – Х. : Радянська школа, 1932. – 283 с.
38. **Сулима М.** Проблема літературної норми в українській мові / М. Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–141.
39. **Сулима М.** Регулятори й дисонатори української літературної мови / М. Сулима // Життя й революція. – 1927. – № 1. – С. 74–78.
40. **Сулима М.** Українська фраза. Коротенькі начерки / М. Сулима. – Х. : Рух, 1928. – 96 с.
41. **Сулима М.** Фразеологія Миколи Хвильового (фрагменти) / М. Сулима // Червоний шлях. – 1925. – № 1–2. – С. 263–290.
42. **Тимошенко Б.** Подих кожного слова / Б. Тимошенко // Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. – К.: ВД «КМ Academia», 1994. – 4-е вид., перероб. і доп. – С. 3–11.
43. **Хамедова О. А.** Б. Антоненко-Давидович: доля, творчість, критична рецепція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». – Х., 2008. – 20 с.
44. **Чуб Д.** Борис Антоненко-Давидович (80 років з дня народження) / Д. Чуб // Б. Антоненко-Давидович. Печатка. – Мельборн: Ластівка, 1979. – С. 7–30.